

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za psihologiju

VRŠNJAČKO NASILJE U RAZREDIMA S POMOĆNIKOM U NASTAVI

Diplomski rad

Iva Petek

Mentorica: doc. dr. sc. Nina Pavlin-Bernardić

Zagreb, 2018.

SADRŽAJ

UVOD	1
<i>Vršnjačko nasilje.....</i>	<i>1</i>
<i>Raširenost vršnjačkog nasilja među djecom u svijetu i Hrvatskoj</i>	<i>2</i>
<i>Nasilno ponašanje među djecom u školi</i>	<i>2</i>
<i>Obilježja nasilnika, žrtava i provokativnih žrtava.....</i>	<i>4</i>
<i>Posljedice nasilja za žrtve i počinitelje</i>	<i>5</i>
<i>Djeca s teškoćama u razvoju</i>	<i>5</i>
<i>Specifičnost djece s teškoćama u razvoju u okviru vršnjačkog nasilja</i>	<i>7</i>
CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA.....	8
METODOLOGIJA.....	9
<i>Sudionici istraživanja</i>	<i>9</i>
<i>Postupak</i>	<i>10</i>
<i>Mjerni instrumenti.....</i>	<i>11</i>
REZULTATI.....	13
RASPRAVA	19
<i>Raširenost vršnjačkog nasilja na području Krapinsko-zagorske županije</i>	<i>19</i>
<i>Razlike u doživljavanju i činjenju nasilja između djece s i bez pomoćnika u nastavi..</i> <i>.....</i>	<i>20</i>
<i>Mogućnost predviđanja doživljavanja nasilja.....</i>	<i>21</i>
<i>Mogućnost predviđanja činjenja nasilja</i>	<i>24</i>
<i>Ograničenja i implikacije istraživanja</i>	<i>25</i>
ZAKLJUČAK	27
LITERATURA	28

Vršnjačko nasilje u razredima s pomoćnikom u nastavi
Peer violence in classrooms with teaching assistant
Iva Petek

SAŽETAK

Cilj ovog rada bio je istražiti razliku u doživljavanju i činjenju vršnjačkog nasilja kod djece s i bez pomoćnika u nastavi te utvrditi prediktore doživljavanja i činjenja vršnjačkog nasilja. Na uzorku od 185 učenika 7. i 8. razreda osnovne škole te 1. i 2. razreda srednje škole (u ukupno 11 škola) primijenjen je Upitnik školskog nasilja (UŠN-2003). Nisu nađene statistički značajne razlike u doživljavanju i činjenju nasilja između skupine učenika s i bez pomoćnika u nastavi. Također, utvrđeno je kako demografske varijable i varijable izloženosti nasilnom sadržaju statistički značajno doprinose objašnjenju doživljavanja i činjenja nasilja, pri čemu se statistički značajnim prediktorom za doživljavanje nasilja pokazala varijabla izloženosti filmovima i/ili serijama nasilnog sadržaja. Statistički značajnim prediktorima činjenja nasilja pokazali su se izloženost video uradcima i video igrama nasilnog sadržaja.

Ključne riječi: vršnjačko nasilje, pomoćnik u nastavi, izloženost nasilnim sadržajima.

ABSTRACT

The aim of this study was to explore the differences between experiencing and perpetration of peer violence among children with and without teaching assistant and to determine predictors of experiencing and perpetration of peer violence. School violence questionnaire was given to 185 students of 7th and 8th grade of elementary school and 1st and 2nd grade of high school (total of 11 schools). Statistically significant differences in experiencing and perpetration of peer violence between the group of students with and the group of students without teaching assistant were not found. Demographic variables and variables of exposure to violent content significantly contributed to explanation of experiencing and perpetration of violence. Exposure to movies and/or TV shows of violent content was a statistically significant predictor of experiencing violence. Exposure to video clips and video games of violent content was a statistically significant predictor of perpetration of violence.

Key words: peer violence, teaching assistant, exposure to violent content.

UVOD

Vršnjačko nasilje, još do prije nekoliko desetaka godina bilo je prilično neistraženo područje (Elez, 2003). U novije vrijeme sve se veća pozornost pridaje ovome području. Začetnik istraživanja nasilja među djecom u školi jest Dan Olweus, norveški sveučilišni profesor psihologije, koji se njime počeo baviti još 1972. godine (Espelage i Swearer, 2003). Interes za ovo područje od tada se uvelike povećao (Šimić, 2004); međutim malobrojna su istraživanja ovog problema na specifičnim populacijama, poput populacije djece s teškoćama u razvoju (Žić Ralić i Šifner, 2014).

Vršnjačko nasilje

Olweus (1998) nasilništvo ili viktimizaciju definira kao opetovanu i trajnu izloženost negativnim postupcima od strane jednog ili više učenika. Pritom se izraz „negativni postupci“ odnose na sve situacije u kojima jedan učenik (ili skupina učenika) drugome učeniku nastoji zadati/zadaje ozljedu ili neugodnost. Primjerice može se raditi o udaranju, štipanju, povlačenju za kosu, ali i uništavanju imovine, ogovaranju, vrijeđanju, izostavljanju iz grupnih aktivnosti, ignoriranju i slično. Nadalje, u određenju nasilništva navodi se da je ono opetovano i trajno, kako bi se razlikovali povremeni negativni postupci (koji mogu biti usmjereni u jednoj situaciji prema jednom učeniku, u drugoj prema drugome ili nijednom, te koji se mogu pojaviti jednom i nikada više) i nasilništvo, odnosno viktimizacija u punom smislu te riječi. Prilikom određenja nasilništva važno je napomenuti da žrtva može biti pojedinac, ali i skupina, isto kao što nasilnik može biti pojedinac i skupina. Konačno, mora postojati nesrazmjer snaga, odnosno učenik koji je izložen negativnim postupcima s teškoćom se brani od nasilnika (Olweus, 1998).

Djeca koja su uključena u nasilničko ponašanje mogu se svrstati u tri kategorije: 1. nasilnici: djeca koja čine nasilničko ponašanje prema svojim vršnjacima, 2. pasivne žrtve (u daljnjem tekstu „žrtve“): djeca koja trpe nasilničko ponašanje, ali ne ponašaju se nasilno, 3. provokativne žrtve (Olweus, 1998), koje Velki i Kuterovac Jagodić (2014) nazivaju još i „počinitelji nasilja-žrtve“: djeca koja sama trpe nasilje, ali i vrše nasilje

nad drugima. Postoji mnogo kategorizacija nasilja: prema vrsti nasilnih akata na tjelesno i verbalno; prema tome koliko je ponašanje vidljivo na otvoreno i skriveno ili relacijsko, prema tome je li spontano ili izazvano na proaktivno i reaktivno (Velki i Kuterovac Jagodić, 2014). U ovom radu promatralo se sveukupno doživljeno i počinjeno nasilje, kako je ono mjereno i u istraživanju Witovsky (2012).

Raširenost vršnjačkog nasilja među djecom u svijetu i Hrvatskoj

Podaci prikupljeni u inozemstvu pokazuju zabrinjavajuće velik postotak djece uključene u nasilno ponašanje. Istraživanja koja su provedena u različitim zemljama diljem svijeta rezultirala su sličnom prevalencijom (uz manja ili veća odstupanja) nasilja među djecom. Točnije, u norveškim školama 15% djece uključeno je u nasilna ponašanja, od kojih je 9% bilo žrtva, 7% nasilnici, a 1.6% provokativne žrtve (Olweus, 1998). U Danskoj prevalencija iznosi 34.1%, od kojih je 16.4% žrtava, 9.5% provokativnih žrtava te 8.2% nasilnika (Kristensen i Smith, 2003). S druge strane svijeta, u Južnoj Koreji, 11.1% je nasilno, 5.1% provokativne žrtve te 5.4% žrtve (Yang i sur., 2013). Što se Hrvatske tiče, pokazalo se kako se 6.3 % djece ponaša nasilno, dok 14.8% djece pripada skupini žrtava, te isto toliko skupini provokativnih žrtava (Sušac, Ajduković i Rimac, 2016). Također, prema podacima Ministarstva unutarnjih poslova, u razdoblju od 2001. do 2008. godine zabilježen je porast prijavljenih kaznenih djela na štetu djece i maloljetnika (Kovčo Vukadin, Ljubin Golub i Damjanović, 2010).

Nasilno ponašanje među djecom u školi

Rezultati za Hrvatsku pokazuju kako se dječaci znatno češće ponašaju nasilno (Buljan Flander, Durman Marijanović i Ćorić Špoljar, 2007) te doživljavaju nasilje (Brajša-Žganec, Kotrla Topić i Raboteg-Šarić, 2009) u odnosu na djevojčice. Brajša-Žganec, Kotrla Topić i Raboteg-Šarić (2009) u svom istraživanju su pronašle kako su vršnjačkom nasilju najčešće izloženi mlađi dječaci. Ovi rezultati su u skladu s podacima koje u svojoj knjizi navodi pionir istraživanja vršnjačkog nasilja Olweus (1998), prema kojima se može zaključiti da su mlađi učenici najviše izloženi nasilju te

nasilništvo u najvećoj mjeri provode stariji učenici. Nalazi Poliklinike za zaštitu djece grada Zagreba (2003) potvrđuju takvo stanje i u Hrvatskoj, gdje se činjenje nasilništva (pogotovo verbalnog) povećava s dobi, te je najizraženije od desete do četrnaeste godine.

Kako bi se pojasnio odnos dobi i nasilničkog ponašanja, Velki i Kuterovac Jagodić (2014) koriste obrnutu U-krivulju, obrazlažući kako do porasta nasilničkog ponašanja dolazi tijekom osnovne škole te je ono najčešće u završnim razredima osnovne škole i nižim razredima srednje škole, nakon čega slijedi pad u čestini nasilničkog ponašanja. Istraživanja provedena s djecom od 4. do 8. razreda osnovne škole (Buljan Flander, Durman Marijanović i Ćorić Špoljar, 2007) te s djecom koja su u 7. i 8. razredu (Witovsky, 2012) pokazuju međusobno sličnu pojavnost nasilja. Također, istraživanje s djecom koja su u 1. razredu srednje škole (Velki, 2010) pokazuje kako je 7.6% djece nasilju izloženo svaki dan, 10.4% nekoliko puta tjedno, 14.8% jednom mjesečno te 16.4% par puta godišnje, čime dolazimo do zaključka kako približno 50% djece u prvom razredu srednje škole (na ovom uzorku) doživi nasilje. Kodžopeljić, Smederevac i Čolović (2010) izvješćuju o manjoj učestalosti vršnjačkog nasilja u srednjoj školi, u odnosu na osnovnu školu, što se može pripisati većoj samokontroli i znanju o socijalno prihvatljivim oblicima ponašanja, kao i posljedicama ponašanja.

Nađene su i brojne druge varijable povezane s nasiljem. Točnije, značajni prediktori veće izloženosti vršnjačkom nasilju su niže samopoštovanje i slabije socijalne vještine (Brajša-Žganec, Kotrla Topić i Raboteg-Šarić, 2009). Također, utvrđeno je kako djeca koja gledaju nasilni sadržaj u medijima (putem videa, filmova, televizije općenito) pokazuju veću sklonost agresiji (Bushman i Huesmann, 2006; Eron, 1982; Josephson, 1987; Silvern i Williamson, 1987). Što se školskog prosjeka ocjena tiče, on je nešto lošiji kod djece koja su žrtve te kod djece koja su počinitelji nasilja, u odnosu na djecu neuključenu u nasilje. Važno je napomenuti kako su svi ovdje izneseni podatci dobiveni na uzorku djece bez teškoća u razvoju te ne moraju nužno vrijediti i za djecu s teškoćama u razvoju, zbog čega je potrebno provesti istraživanja na ovom specifičnom uzorku.

Obilježja nasilnika, žrtava i provokativnih žrtava

Osnovno obilježje nasilnika jest iskazivanje agresije prema vršnjacima, no ponekad i prema odraslima. Nadalje, nasilnici imaju pozitivnije stavove prema nasilju te korištenju istoga. Impulzivnost, manjak empatije i potreba za moći tipične su za ovu djecu (Olweus, 1998). Uvriježeno mišljenje bilo je kako nasilnici imaju nešto niže samopoštovanje, no istraživanja pokazuju kako imaju barem prosječno, a često i natprosječno samopoštovanje (Björkqvist, Ekman i Lagerspetz 1982; Ostrowsky, 2010). Također, nasilnici su gotovo uvijek tjelesno nadmoćni nad žrtvama i ostalim vršnjacima (Olweus, 1998).

Što se pasivnih žrtava tiče, one su nešto nesigurnije od nasilnika i učenika neuključenih u nasilništvo (Rigby, 2006). Oprezne su, tihe i osjetljive, često im nedostaje asertivnosti pa reagiraju plakanjem i povlačenjem; nerijetko imaju negativan stav o sebi te manjak samopoštovanja (Olweus, 1998). Također, često su osamljene i imaju iznimno malo ili nijednog dobrog prijatelja. Za razliku od nasilnika, njihov pogled na nasilje i upotrebu nasilnih sredstava je negativan (Olweus, 1998). Loše funkcioniranje obitelji značajan je prediktor zlostavljanosti žrtve, kao i manje otvorena komunikacija, slabija raspodjela poslova te nedostatak pravila ponašanja u obitelji (Ajduković i Rajhvan Bulat, 2012). Wynne i Joo (2011) ne nalaze značajnu povezanost obiteljske strukture (jednoroditeljske ili dvoroditeljske obitelji), kao ni obiteljskih prihoda s doživljavanjem nasilja, dok Fitzpatrick (1999) nalazi navedene povezanosti u svom istraživanju.

Rjeđe prisutan tip, provokativne žrtve, karakterizira kombinacija ustrašenih i agresivnih reakcija: ponašaju se tako da mogu izazvati razdraženost kod drugih učenika, a neki od njih imaju problema s koncentracijom i hiperaktivnošću (Olweus, 1998). Hiperaktivna i impulzivna djeca često u neutralnim situacijama reagiraju nasiljem jer imaju nizak prag tolerancije za frustraciju (Velki i Kuterovac Jagodić, 2014). Utvrđeno je kako anksioznost povećava osjetljivost djeteta na znakove iz okoline u interpersonalnim situacijama, tako da ih tumači kao opasne, te posljedično dovodi do nasilnih reakcija, što može biti u podlozi ponašanja provokativnih žrtava.

Posljedice nasilja za žrtve i počinitelje

Posljedice nasilja istraživane su s obzirom na različite uloge u nasilnom ponašanju. Tako žrtve nasilja pokazuju više depresivnih simptoma od djece neuključene u nasilje (Slee, 1995). Kod njih se mogu javiti i suicidalne namjere, visoka anksioznost, nisko samopoštovanje, što ih čini još podložnijima daljnjem nasilju, te posttraumatski stresni poremećaj (Boney- McCoy i Finkelhor, 1995). Rezultati istraživanja o depresiji kod počinitelja nasilja nisu jednoznačni. Naime, neka istraživanja su pronašla povezanost depresije i činjenja vršnjakog nasilja (Bond, Carlin, Thomas, Rubin i Patton, 2001; Roland, 2002; Swearer, Song, Cary, Eagle i Mickelson, 2001), dok Camodeca i Goossens (2005) tu povezanost nisu potvrdili. Međutim, istraživači se slažu da provokativne žrtve imaju najveći rizik za razvijanje depresije, u odnosu na pasivne žrtve, počinitelje nasilja i djecu neuključenu u nasilje (Fekkes, Pijpers, Verloove-Vanhorick, 2004).

Kao što je spomenuto u dijelu o obilježjima žrtava, one su često osamljene, a izloženost nasilju može dovesti do još većeg povlačenja te djece te daljnje izoliranosti, što predstavlja rizik kako za njihovo psihičko zdravlje, tako i za razvoj brojnih negativnih uvjerenja o svijetu i ljudima oko njih. Kako navode Kovčo Vukadin, Ljubin Golub i Damjanović (2010), period djetinjstva i adolescencije doba je razvoja ličnosti i ponašanja, kreiranja vlastitih definicija svijeta koji nas okružuje, kao i samih sebe, naše uloge i funkcioniranja u tom svijetu; stoga je vrlo važno kontinuirano širiti svijest o vršnjačkom nasilju i raditi na smanjivanju nasilnog ponašanja kod djece, ali i odraslih.

Djeca s teškoćama u razvoju

Učenici s teškoćama u razvoju su „učenici čije sposobnosti, u međudjelovanju s čimbenicima iz okoline, ograničavaju njihovo puno, učinkovito i ravnopravno sudjelovanje u odgojno-obrazovnom procesu s ostalim učenicima“ (NN, 24/15). Uzrok može biti u tjelesnim, intelektualnim i osjetilnim oštećenjima ili poremećajima funkcija, no rijetko poremećaji imaju samo jedan uzrok, odnosno najčešće se radi o više faktora koji su doprinijeli teškoćama.

Orijentacijska lista vrsta teškoća, izdana u okviru Pravilnika o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju (NN 24/15), razlikuje iduće skupine teškoća: oštećenje vida, oštećenje sluha, oštećenje jezično-govorne-glasovne komunikacije i specifične teškoće u učenju, oštećenje organa i organskih sustava, intelektualne teškoće, poremećaje u ponašanju i oštećenja mentalnog zdravlja te postojanje više vrsta teškoća u psihofizičkom razvoju. U ovom radu obuhvaćena su djeca s dijagnozom poremećaja iz autističnog spektra, poremećaja aktivnosti i pažnje te poremećaja u ponašanju i osjećanju (koji pripadaju skupini poremećaja u ponašanju i oštećenja mentalnog zdravlja).

Što se tiče poremećaja iz autističnog spektra, oni počinju u ranom djetinjstvu i u pravilu su relativno rijetki u općoj populaciji: javljaju se kod troje do četvero na svakih 10 000 djece (Davison i Neale, 2002). Specifičnosti vezane uz djecu s poremećajem iz autističnog spektra brojne su, i javljaju se ovisno o konkretnom poremećaju koji je kod djeteta prisutan, no one se uglavnom odnose na kognitivne specifičnosti, smanjenu (ako uopće ikakvu) potrebu za socijalnim kontaktom, poteškoće u komunikaciji i stereotipno ponašanje. Izraz „kognitivne specifičnosti“ upotrebljen je zato što djeca s poremećajem iz autističnog spektra na testovima inteligencije često pokazuju sniženo kognitivno funkcioniranje, međutim ona, također, u određenim područjima kognitivnog funkcioniranja mogu biti natprosječna (npr. često su iznimno vješta u numeričkim zadacima) (Davison i Neale, 2002).

Djeca s poremećajem aktivnosti i pažnje imaju poteškoće u usmjeravanju i zadržavanju pažnje na određenom zadatku tijekom dovoljno dugog vremena te s uključenosti u nesvrhovite i pretjerane aktivnosti (Davison i Neale, 2002). Prevalencija poremećaja aktivnosti i pažnje procjenjuje se na 1 do 5%, ovisno o studijama (Prvčić i Rister, 2009).

Poremećaji u ponašanju i osjećanju mogu se odnositi na razne teškoće s kojima se djeca susreću, poput specifičnih teškoća u učenju, razvojnih teškoća čitanja i pisanja, selektivnog mutizma, impulzivnosti i slično. Nabrojane poteškoće odnose se na klasifikaciju koja je korištena u okviru postupka dodjeljivanja pomoćnika u nastavi. Različiti klasifikacijski sustavi mogu imati ponešto drugačiju klasifikaciju teškoća i poremećaja. Ovu skupinu poremećaja ponekad je teško razlikovati od skupine poremećaja aktivnosti i pažnje zbog međusobnog preklapanja simptoma.

Specifičnost djece s teškoćama u razvoju u okviru vršnjačkog nasilja

Budući da mnoga djeca s teškoćama u razvoju pokazuju slabije socijalne i komunikacijske vještine, hiperaktivnost i kratkotrajnost pažnje, te neke stereotipne radnje, ona predstavljaju izrazito rizičnu populaciju za vršnjačko nasilje. Naime, sve navedene karakteristike mogu potaknuti drugu djecu da čine nasilje nad djecom s teškoćama u razvoju (Žić Ralić i Šifner, 2014). Stoga su važne dodatne mjere opreza i prevencije kako bi se zaštitila djeca, ali i istraživanja kako bismo se upoznali s prevalencijom vršnjačkog nasilja među ovom djecom, kao i samim mehanizmom i procesom vršnjačkog nasilja na ovoj populaciji. Također, zbog poteškoća u interpretaciji socijalnih situacija, djeca s teškoćama u razvoju mogu neutralne ili dvosmislene reakcije svojih vršnjaka protumačiti kao prijetnju ili zlonamjeru te na njih reagirati agresijom (Žić Ralić i Šifner, 2014). Sukladno svemu navedenom, dosadašnja istraživanja pokazala su kako su djeca s teškoćama u razvoju češće uključena u vršnjačko nasilje, i kao žrtve, i kao počinitelji (Žić Ralić i Šifner, 2014).

U ovom istraživanju sudjelovala su djeca koja pohađaju razrede u kojima postoji pomoćnik u nastavi za dijete s teškoćama u razvoju, a što se pomoćnika u nastavi tiče: istraživanje provedeno u Hrvatskoj (Pongrac Vincelj, 2010) pokazalo je kako pomoćnik u nastavi može smanjiti razinu agresivnog ponašanja djece s teškoćama u razvoju usmjerenog prema ostaloj djeci iz razreda. Međutim, nismo pronašli istraživanja koja bi se bavila odnosom postojanja pomoćnika u nastavi i doživljavanja nasilja kod djece s teškoćama u razvoju.

Istraživanja upućuju i na slabu prihvaćenost te čest neuspjeh djece s teškoćama u razvoju u postizanju pozitivnog odnosa s vršnjacima, što zasigurno dodatno doprinosi problemu vršnjačkog nasilja (Sekulić-Majurec, 1997; Špelić i Zuliani, 2011; Žić i Igrić, 2001; Žić Ralić i Ljubas, 2013).

Budući da nemamo jasnu sliku stanja vršnjačkog nasilja nad i među djecom s teškoćama u razvoju, ovo istraživanje bavilo se tom tematikom na području Krapinsko-zagorske županije u okviru projekta Baltazar. Navedeni projekt provodi Krapinsko-zagorska županija, a njegov cilj je osigurati potrebnu podršku za učenike s teškoćama u razvoju putem zapošljavanja pomoćnika u nastavi.

CILJ I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

Problemu nasilnog ponašanja u školama pridaje se pažnja unazad zadnjih dvadesetak godina u Republici Hrvatskoj, no i dalje je nedovoljno istražena pojavnost i korelati nasilja u pojedinim dijelovima države. U sve više razrednih odjela tijekom nastave prisutan je i pomoćnik u nastavi te je zanimljivo provjeriti ima li on i drugih, neposrednih (moguće i nenamjernih) utjecaja na učenike, osim što pomaže učeniku kojem je pomoć potrebna. Cilj ovog istraživanja stoga je bio provjeriti postoji li razlika u doživljavanju i činjenju vršnjačkog nasilja kod djece s i bez pomoćnika u nastavi kao i utvrditi ključne faktore koji predviđaju doživljavanje i činjenje vršnjačkog nasilja.

Postavljeni su sljedeći istraživački problemi i hipoteze:

Problem 1

Ispitati postoji li razlika između učenika s pomoćnikom u nastavi i njihovih ekvivalentnih parova (bez pomoćnika u nastavi) u činjenju i doživljavanju vršnjačkog nasilja.

Hipoteza 1

Očekujemo da će učenici s pomoćnikom u nastavi doživljavati i činiti više nasilja u odnosu na učenike bez pomoćnika u nastavi.

Problem 2

Ispitati kako spol, razred, uspjeh na kraju prošle školske godine, struktura obitelji, procjena financijskog stanja obitelji i izloženost nasilnim sadržajima (knjigama/pričama, filmovima/serijama, video uradcima, video igrama) predviđaju doživljavanje i činjenje vršnjačkog nasilja.

Hipoteza 2a

Očekujemo da će učenici muškog spola, nižih razreda, slabijeg školskog uspjeha i niže procjene financijskog statusa obitelji doživjeti više nasilnog ponašanja od strane svojih vršnjaka.

Hipoteza 2b

Očekujemo da će dječaci, učenici slabijeg školskog uspjeha, iz jednoroditeljskih obitelji te niže procjene financijskog statusa obitelji češće biti počinitelji vršnjačkog nasilja. Također, očekujemo da će vršnjačko nasilje češće činiti učenici osnovne škole te učenici koji su češće izloženi nasilnim sadržajima.

METODOLOGIJA

Sudionici istraživanja

U istraživanju je sudjelovalo ukupno 185 učenika sedmih i osmih razreda osnovne škole te prvih i drugih razreda srednje škole iz Krapinsko-zagorske županije. U uzorku je bilo 97 (52.4%) dječaka i 87 (47%) djevojčica. Najveći broj djece pohađa sedmi razred, 92 (49.7%), zatim osmi razred, 45 djece (24.3%), pa prvi razred srednje škole, 35 (18.9%), te najmanji broj djece pohađa drugi razred srednje škole, 13 (7%). Raspon dobi učenika bio je od 12 do 18 godina ($M=13.85$; $SD= 1.65$).

Većina djece živi s oba roditelja (83.2%), a manji broj s jednim roditeljem (16.2%), a 0.5% djece nije navelo s kime živi. Socioekonomski status svoje obitelji većina učenika (82.2%) procjenjuje istim kao i socioekonomski status obitelji ostalih učenika iz razreda, dok manji broj (14.6%) učenika procjenjuje kako imaju bolji, te najmanji broj učenika (2.7%) kako imaju slabiji socioekonomski status.

U istraživanje su bili uključeni razredi u kojima postoji pomoćnik u nastavi za učenika koji ima dijagnozu poremećaja iz autističnog spektra, poremećaja aktivnosti i

pažnje ili poremećaja u ponašanju i osjećanju, prema Orijentacijskoj listi vrsta teškoća (NN, 24/15). Prema tom kriteriju u istraživanje su ušli razredi iz 11 škola u Krapinsko-zagorskoj županiji (od kojih je u jednoj školi obuhvaćeno 2 razreda jer su u oba bili učenici s ranije navedenim poteškoćama te pomoćnikom). U dva razreda bila su prisutna dva učenika s teškoćama u razvoju te pomoćnicima u nastavi. Sveukupno je obuhvaćeno 14 učenika s teškoćama u razvoju, od kojih je 10 dječaka i 4 djevojčice. Dva učenika imala su poremećaj iz autističnog spektra, 7 učenika poremećaj aktivnosti i pažnje te 5 učenika poremećaj u ponašanju i osjećanju.

Postupak

Do podataka u kojim školama postoji pomoćnik u nastavi došli smo putem objava vezanih uz projekt Baltazar na web stranicama Krapinsko-zagorske županije (<http://www.kzz.hr/projekt-baltazar>). Navedeni projekt ima za cilj osigurati potrebnu pomoć i podršku (u kontekstu škole) za učenike s teškoćama u razvoju, putem zapošljavanja pomoćnika u nastavi. Nakon što smo saznali u kojim sve školama postoji pomoćnik u nastavi, kontaktirali smo ravnatelje navedenih škola te proveli istraživanje u onim školama i razredima u kojima su postojali učenici koji bi udovoljavali uvjetima za sudjelovanje u istraživanju (vezanim uz razred koji pohađaju i dijagnozu).

U istraživanju se posebna pozornost pridala etičkim načelima istraživanja s djecom. Kod djece mlađe od 14 godina tražio se pisani pristanak roditelja na sudjelovanje djeteta u istraživanju. Svakom roditelju putem djeteta je poslan dopis s opisom istraživanja, kontaktom mentorice istraživanja te studentice, kao i Etičkog povjerenstva Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu (u slučaju da imaju kakav prigovor vezan uz istraživanje). Za učenike starije od 14 godina pripremljena je suglasnost koja je namijenjena njima, s ciljem da steknu uvid u istraživanje te odluče žele li sudjelovati u njemu. Također, i oni su imali kontakte odgovornih osoba. Za istraživanje je dobivena suglasnost Etičkog povjerenstva Odsjeka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Sveukupno 26 roditelja odbilo je dati suglasnost za sudjelovanjem njihovog djeteta u istraživanju. Sva djeca koja su bila starija od 14 godina dala su svoju suglasnost za sudjelovanje u istraživanju.

Istraživanje je provedeno tijekom prosinca 2017. te siječnja i veljače 2018. godine. Učenici su upitnike ispunjavali na satovima razrednika, uz vodstvo stručnog suradnika (psihologa, pedagoga ili edukacijskog rehabilitatora) te razrednika. Učenici čiji roditelji nisu dali suglasnost za sudjelovanjem djeteta u istraživanju su za vrijeme ispunjavanja upitnika rješavali domaću zadaću iz ostalih predmeta ili radili nešto drugo u tišini, kako ne bi ometali učenike koji su sudjelovali u istraživanju. Upitnici su primijenjeni grupno, a ispunjavanje upitnika trajalo je otprilike 30 minuta. Prije početka ispunjavanja upitnika stručni suradnik je učenicima pročitao uputu, naglašavajući kako su upitnici anonimni te da nam je vrlo važno da učenici budu iskreni u odgovaranju na pitanja. Također, učenicima je ukazano da mogu odustati od ispunjavanja upitnika u bilo kojem trenutku. Kako bi se osigurala što veća anonimnost učenika, za vrijeme ispunjavanja upitnika učenici su stavili torbe na klupe kao pregrade koje su onemogućavale da vide odgovore drugih učenika. Nakon što su ispunili upitnike, učenicima je zahvaljeno na sudjelovanju te rečeno da se mogu obratiti stručnim suradnicima ili razrednicima ukoliko su doživjeli ili ikad dožive/počine vršnjačko nasilje.

Mjerni instrumenti

Upitnik školskog nasilja

U ovom istraživanju upotrijebljen je Upitnik školskog nasilja (UŠN-2003) (Buljan Flander, Durman Marijanović i Ćorić Špoljar, 2005). Ovaj upitnik razvijen je u sklopu istraživanja Poliklinike za zaštitu djece Grada Zagreba, a konstruiran je na temelju Olweusovog (1989) Upitnika nasilnik/žrtva. Upitnik sadrži skale učestalosti počinjenog i doživljenog nasilja koje se sastoje od 11 čestica i odnose se na razne oblike nasilja u školi. Primjeri za Skalu doživljenog nasilja: „Netko ti je govorio ružne riječi.“, „Netko te je udario ili gurnuo.“, „Netko je tražio tvoj novac na silu.“). Za svaku od 11 čestica učenici su trebali znakom X označiti učestalost tog ponašanja (doživljenog i počinjenog) s obzirom na tri kategorije: nikad, rijetko ili ponekad i skoro svaki dan. Ukupni rezultat na navedenim skalama formira se zbrajanjem bodova na svakoj od 11 čestica (posebno za skalu počinjenog nasilja, posebno za skalu doživljenog nasilja) i to na način da odgovor „nikad“ nosi 1 bod, odgovor „rijetko ili ponekad“ nosi 2 boda, dok

odgovor „skoro svaki dan“ nosi 3 boda. Mogući raspon rezultata tako se kreće od 11 do 33.

Pouzdanost skale doživljenog nasilja izražena koeficijentom Cronbach α u ovom istraživanju iznosi .825, a skale počinjenog nasilja .834, što je u skladu s drugim istraživanjima u kojima je korišten isti instrument (Buljan Flander, Durman Marijanović i Čorić Špoljar, 2005; Profaca, Puhovski i Luca Mrđen, 2006).

Demografske varijable

U upitnik smo dodali pitanja vezana uz demografske varijable djeteta (kojeg je spola, koji razred pohađa, koliki mu je bio školski uspjeh na kraju prošle školske godine, živi li u jednoroditeljskoj ili dvoroditeljskoj obitelji). U daljnjem tekstu varijablu vezanu uz život učenika s jednim ili oba roditelja nazivamo „obiteljska struktura“, a dobili smo je tako što smo učenike podijelili u dvije skupine u skladu s time što su zaokružili: žive li s oba roditelja (dvoroditeljska obitelj), s ocem (jednoroditeljska obitelj) ili s majkom (jednoroditeljska obitelj). Nismo napravili razlikovanje s obzirom na to s kojim roditeljem učenik u jednoroditeljskoj obitelji živi (ocem ili majkom). Uz navedena pitanja, dodali smo pitanja o procjeni financijskog statusa učenikove obitelji, gdje je učenik trebao zaokružiti kako procjenjuje financijsko stanje svoje obitelji na skali koja se sastojala od tri kategorije: lošije nego većina drugih obitelji iz razreda, isto kao većina drugih obitelji iz razreda te bolje nego većina drugih obitelji iz razreda. Za potrebe odgovora na postavljeni problem o ispitivanju razlike u doživljavanju i činjenju vršnjačkog nasilja između skupine djece s i bez pomoćnika u nastavi, u upitnik smo dodali pitanje ima li učenik pomoćnika u nastavi, na koje su učenici trebali odgovoriti zaokruživanjem odgovora „da“ ili „ne“.

Izloženost nasilnim sadržajima

Učenici su odgovorili i na 4 pitanja o učestalosti izloženosti nasilnim sadržajima: trebali su procijeniti koliko često čitaju knjige ili priče, gledaju filmove ili serije, gledaju video uratke i igraju video igre u kojima se likovi ponašaju fizički nasilno, nazivaju se pogrđnim imenima ili uništavaju imovinu. Učenici su na ova pitanja odgovarali zaokružujući broj na skali od 1 do 7, pri čemu je 1 značilo „uopće ne

čitam/ne gledam“, 2 „nekoliko puta godišnje“, 3 „jednom mjesečno“, 4 „dva-tri puta mjesečno“, 5 „jednom tjedno“, 6 „nekoliko puta tjedno“, a 7 „svakodnevno“. Ova pitanja nisu dio izvornog upitnika UŠN- 2003.

REZULTATI

Pomoću računalnog programa SPSS 20.0 obrađeni su prikupljeni podatci. U preliminarnim analizama ispitana je normalnost distribucije putem Kolmogorov-Smirnov testa. Rezultati upućuju na značajno odstupanje distribucije skale doživljenog nasilja ($KS=.128$; $p<.01$), kao i skale počinjenog nasilja ($KS=.299$; $p<.01$) od normalne krivulje. Međutim, navedene varijable mjere pojave koje su u normalnoj populaciji ionako asimetrično distribuirane (npr. Profaca, Puhovski i Luca Mrđen, 2005), stoga je takav rezultat očekivan.

Zbog asimetričnosti distribucija trebamo biti oprezni pri odabiru statističkih postupaka koje ćemo u analizi koristiti jer neadekvatan odabir statističkih postupaka može iskriviti rezultate. Međutim, Petz (1997) navodi kako je moguće koristiti parametrijsku statistiku ukoliko distribucije nisu bimodalne ili U-oblika. Također, u ovom istraživanju prisutan je relativno velik broj sudionika, a prema Eterović i Kardum (2010) većina statističara se slaže da se, ukoliko je broj sudionika veći od 30, treba koristiti parametrija, bez obzira na raspodjelu podataka. Naime, neparametrijski testovi manje su pouzdani od parametrijskih testova te, ako postoji razlika između dvije populacije, veća je vjerojatnost da ćemo to otkriti parametrijskim testom. Iz navedenih razloga u statističkoj obradi rezultata koristili su se parametrijski postupci (osim kod odgovora na prvi problem).

U tablici 1 prikazana je deskriptivna statistika, kao i korelacije među varijablama.

Tablica 1
Deskriptivni statistički podaci i koeficijenti korelacije za varijable korištene u analizi (N=185)

Varijable	M	SD	Min	Max	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1. Spol	-	-	-	-	-									
2. Razred	-	-	-	-	.10	-								
3. Prosjek ocjena na kraju prošle školske godine	3.97	0.75	0	5.0	-.23 **	.38 **	-							
4. Struktura obitelji	-	-	-	-	-.06	-.35 **	-.18 *	-						
5. Procjena financijskog stanja	2.12	0.4	1	3	-.13	.02	.07	-.13	-					
6. Knjige/priče nasilnog sadržaja	1.51	0.91	1	6	-.07	.06	-.01	.01	.10	-				
7. Filmovi/serije nasilnog sadržaja	3.90	2.00	1	7	-.22 **	-.15 *	-.16 *	.25 **	-.16 *	.17 *	-			
8. Video uradci nasilnog sadržaja	2.66	2.20	1	7	-.19 **	-.22 **	-.10	.17 *	-.06	.12	.45 **	-		
9. Video igre nasilnog sadržaja	3.21	2.38	1	7	-.33 **	-.51	-.15 *	.09	.03	.16 *	.48 **	.34 **	-	
10. Doživljeno nasilje	14.68	3.25	11	27	-.10	-.02	.04	-.07	-.09	.00	.23 **	.22 **	.16 *	-
11. Počinjeno nasilje	13.04	2.75	11	33	-.22 **	-.06	-.04	.11	.05	.14	.39 **	.46 **	.45 **	.37 **

* $p < .05$ ** $p < .01$

Kod odgovora na prvi problem istraživanja o postojanju razlike u doživljavanju i činjenju nasilja između učenika s i bez pomoćnika u nastavi, korištena je neparametrijska statistika iz razloga što se radilo o malom uzorku. Naime, svakom učeniku s pomoćnikom u nastavi, u razredu je nađen ekvivalentan par prema spolu, dobi, uspjehu u školi te obiteljskoj strukturi, čineći uzorak od ukupno 28-ero djece. Zatim je izračunata razlika u doživljavanju i činjenju nasilja između učenika s i bez pomoćnika u nastavi putem Wilcoxonovog W-testa, koji pripada skupini testova zbroja rangova. Rezultati provedenog testa ukazuju na nepostojanje razlike u doživljavanju ($w=131$; $p>.05$) i činjenju ($w=137$; $p>.05$) nasilja između ove dvije skupine. Dakle, ovo istraživanje pokazuje kako djeca s pomoćnikom u nastavi u istoj mjeri doživljavaju ($M=13.8$; $SD=3.73$) i čine nasilje ($M=12.7$; $SD= 2.23$) kao i djeca bez pomoćnika u nastavi ($M=14.3$; $SD= 2.67$ za doživljavanje nasilja; $M=14.2$; $SD=3.6$ za činjenje nasilja).

U vidu drugog problema istraživanja, vezanog uz mogućnost predikcije rezultata na skali doživljenog i počinjenog nasilja putem određenih demografskih varijabli te izloženosti nasilnom sadržaju, provedene su regresijske analize. Najprije ćemo se osvrnuti na dobivene korelacije između korištenih varijabli. Na temelju podataka prikazanih u tablici 1, možemo uočiti da postoji značajna povezanost pojedinih varijabli te doživljenog i počinjenog nasilja. Naime, doživljeno nasilje statistički značajno korelira s varijablama vezanim uz medije nasilnog sadržaja (isključivši knjige i/ili priče navedenog sadržaja), i to najviše s gledanjem filmova i/ili serija nasilnog sadržaja, zatim gledanjem video uradaka nasilnog sadržaja te igranjem video igrica istog sadržaja. Što se počinjenog nasilja tiče, ono statistički značajno korelira sa spolom (dječaci su skloniji činjenju nasilja), kao i s navedenim medijima s kojima korelira i doživljavanje nasilja (konkretno: filmovima/serijama, video uradcima, video igricama). Također možemo uočiti značajnu povezanost doživljenog i počinjenog nasilja. Vidljivo je kako ni doživljeno ni počinjeno nasilje statistički značajno ne koreliraju sa čitanjem knjiga ili priča nasilnog sadržaja.

Od dobivenih korelacija valja obratiti pažnju na značajnu negativnu korelaciju medija nasilnog sadržaja (ponovo, izuzevši knjige ili priče) i spola, pri čemu se pokazuje da dječaci značajno češće gledaju medije nasilnog sadržaja, odnosno igraju igrice istog sadržaja.

Kako bismo ispitali doprinose prediktorskih varijabli (spola, razreda, prosjeka ocjena na kraju prošle školske godine, obiteljske strukture, čitanja priča i/ili knjiga nasilnog sadržaja, gledanja filmova/serija nasilnog sadržaja, gledanja video uratka nasilnog sadržaja te igranja video igrice nasilnog sadržaja) u objašnjenju varijance doživljenog nasilja, provedena je regresijska analiza, čiji su rezultati prikazani u tablici 2.

U analizu su uvrštene varijable spola, razreda, prosjeka ocjena na kraju prošle školske godine, strukture obitelji (živi li dijete u jednoroditeljskoj ili dvoroditeljskoj obitelji) i procjene financijskog stanja obitelji (u odnosu na obitelji drugih učenika iz razreda) te varijable izloženosti nasilnim sadržajima (čitanje knjiga i/ili priča nasilnog sadržaja, gledanje filmova i/ili serija nasilnog sadržaja, gledanje video uradaka nasilnog sadržaja te igranje video igrice nasilnog sadržaja). Ovim prediktorima objašnjeno je 6% varijance u kriteriju. Značajni samostalni doprinos objašnjenju varijance kriterija ima prediktor gledanja filmova i/ili serija nasilnog sadržaja.

Tablica 2
 Regresijska analiza s mjerama demografskih varijabli i izloženosti nasilnim sadržajima
 kao prediktorima doživljavanja vršnjačkog nasilja (N= 185)

	β
Spol	- .01
Prosjeck ocjena na kraju prošle školske godine	.08
Struktura obitelji	- .14
Procjena financijskog stanja	- .07
Razred	- .03
Izloženost knjigama/pričama nasilnog sadržaja	- .04
Izloženost filmovima/ serijama nasilnog sadržaja	.18*
Izloženost video uradcima nasilnog sadržaja	.14
Izloženost video igricama nasilnog sadržaja	.05
<i>R</i>	.32
<i>R</i> ²	.10
<i>Korigirani R</i> ²	.06
<i>F (df)</i>	2.176 (9, 173) *

** $p < .01$; * $p < .05$

Kako bismo odgovorili na drugi dio problema, provedena je regresijska analiza s istim prediktorima, no s kriterijem počinjenog nasilja. Rezultati su prikazani u tablici 3.

Ovim prediktorima (spol, razred, prosjek ocjena na kraju prošle školske godine, obiteljska struktura, procjena financijskog statusa, čitanje knjiga i/ili priča nasilnog sadržaja, gledanje filmova i/ili serija nasilnog sadržaja, gledanje video uradaka nasilnog sadržaja te igranje video igrica nasilnog sadržaja) objašnjeno je 29% varijance u kriteriju. Značajnim prediktorima pokazali su se gledanje video uradaka nasilnog sadržaja te igranje video igrica nasilnog sadržaja.

Tablica 3
 Regresijska analiza s mjerama demografskih varijabli i izloženosti nasilnim sadržajima
 kao prediktorima činjenja vršnjačkog nasilja (N= 185)

	<i>β</i>
Spol	- .05
Prosjek ocjena na kraju prošle školske godine	.03
Struktura obitelji	.03
Procjena financijskog stanja	.07
Razred	.04
Izloženost knjigama/pričama nasilnog sadržaja	.03
Izloženost filmovima/ serijama nasilnog sadržaja	.12
Izloženost video uradcima nasilnog sadržaja	.31**
Izloženost video igricama nasilnog sadržaja	.27**
<i>R</i>	.57
<i>R</i> ²	.32
<i>Korigirani R</i> ²	.29
<i>F (df)</i>	9.08 (9, 173)**

***p*<.01; **p*<.05

RASPRAVA

Cilj ovog istraživanja bio je provjeriti postoje li razlike u doživljavanju i činjenju vršnjačkog nasilja kod djece s i bez pomoćnika u nastavi, kao i utvrditi ključne faktore koji predviđaju doživljavanje i činjenje vršnjačkog nasilja. Iako su postavljene hipoteze tek djelomično potvrđene, u sklopu ovog istraživanja nađeni su vrijedni nalazi te je otvoren put novim, budućim istraživanjima vezanim uz djecu s pomoćnikom u nastavi.

Raširenost vršnjačkog nasilja na području Krapinsko-zagorske županije

Usporedbom s rezultatima drugih istraživanja na području Hrvatske može se zaključiti kako smo u ovom istraživanju dobili nešto niže prosječne vrijednosti doživljavanja i činjenja vršnjačkog nasilja od onih dobivenih u ostalim istraživanjima (Buljan Flander, Durman Marijanović i Ćorić Špoljar, 2005; Witovsky, 2012). Nažalost, zbog korištenja različitih metodologija i instrumenata za utvrđivanje doživljenog i počinjenog nasilja, usporedbe s drugim istraživanjima prilično su ograničene.

Dobiven nalaz nije bio očekivan stoga što su u ovom istraživanju sudjelovala djeca iz dobnih skupina kada je, prema krivulji nasilnog ponašanja u odnosu na dob djece, prisutno najviše nasilja. Moguće objašnjenje ovog nalaza može se kriti u činjenici da su u istraživanju sudjelovala djeca iz relativno malih mjesta/gradova, koja su u mnogostrukim odnosima. Naime, nerijetko učenici poznaju roditelje ostalih učenika iz razreda, mnogo se međusobno druže s ostalom djecom iz razreda i slično. Budući da žive u relativno malim mjestima, teže im je družiti se s mnogo različitih ljudi, odnosno, postoji manje potencijalnih prijatelja za druženje unutar rodnog mjesta, u odnosu na velike gradove poput Zagreba, pa je moguće da se češće druže međusobno. Iako češće međusobno druženje, naravno, može dovesti i do većeg broja konflikata, moguće je kako su učenici pod većim pritiskom da se pomire zbog nešto manjih mogućnosti za stvaranjem novih prijatelja unutar mjesta u kojem žive. Također, pretpostavlja se da sam boravak pomoćnika u nastavi smanjuje razinu agresivnih reakcija djece s teškoćama u razvoju prema vršnjacima u tom razredu (Pongrac Vincelj, 2010), a ovim istraživanjem obuhvaćeni su isključivo razredi u kojima postoji pomoćnik u nastavi. Moguće je da rezultati upućuju na preventivno djelovanje pomoćnika u nastavi. Ono što se iz našeg

nalaza može uočiti jest kako učenici izvještavaju o većoj učestalosti doživljenog nasilja u odnosu na počinjeno nasilje.

Razlike u doživljavanju i činjenju nasilja između djece s i bez pomoćnika u nastavi

Nije nađena statistički značajna razlika u doživljavanju, niti u činjenju nasilja kod djece s i bez pomoćnika u nastavi. Postoje razni faktori koji su mogli utjecati na ovakav nalaz: prije svega, usprkos nalazima da djeca s teškoćama u razvoju (poglavito poremećajem hiperaktivnosti i pažnje) doživljavaju više vršnjačkog nasilja od djece bez teškoća u razvoju (Žić Ralić i Šifner, 2014), u ovom istraživanju to nije dobiveno. Moguće je da boravak pomoćnika u nastavi utječe na vršnjačko nasilje u tom razredu, kao što istraživanje autorice Pongrac Vincelj (2010) upućuje. No, u tom radu istraživao se odnos postojanja pomoćnika u nastavi s agresivnim ponašanjem djeteta koje tog pomoćnika ima, dok naši nalazi indiciraju kako bi postojanje pomoćnika u nastavi moglo biti povezano i s doživljavanjem nasilnog ponašanja kod učenika s teškoćama u razvoju. Naime, djeca s teškoćama u razvoju, osim što su češće počinitelji nasilja, češće su i žrtve u odnosu na djecu bez teškoća u razvoju (Žić Ralić i Šifner, 2014). Budući da je pomoćnik u nastavi velik dio vremena koje dijete provedi u školi uz dijete, to ostavlja malo vremena i prostora da druga djeca budu agresivna prema djetetu koje ima pomoćnika u nastavi. Nadalje, moguće je da su učenici u razredima u kojima postoji učenik s određenim razvojnim problemom unaprijed pripremljeni i senzibilizirani na potrebe i karakteristike učenika s teškoćama u razvoju. Naime, prema usmenim podacima dobivenim od stručnih službi škola u kojima je provedeno istraživanje, kontinuirano se kroz cijelu školsku godinu radi na senzibilizaciji učenika. Stoga je moguće da su djeca zaista senzibilizirana te im je razvijena empatija u pogledu ove problematike, što rezultira manjim vršnjačkim nasiljem u odnosu na ono što ostala istraživanja pokazuju.

Mogućnost predviđanja doživljavanja nasilja

Naši rezultati pokazali su kako nijedna varijabla vezana uz demografske varijable ne korelira statistički značajno s doživljenim, kao ni počinjenim nasiljem, osim spola, koji negativno korelira s počinjenim nasiljem. Negativna korelacija upućuje na to da dječaci statistički značajno češće čine nasilje u odnosu na djevojčice. Takvi rezultati potvrđuju dosadašnje nalaze istraživanja (Sušan, 2014; Knezović i Buško, 2007). Objašnjenja rodnih razlika su brojna: počevši od bioloških razlika između dječaka i djevojčica do objašnjenja baziranih na okolinskim i obiteljskim utjecajima na rodno tipiziranje. Testosteron i veća tjelesna snaga dječaka povećavaju spremnost da se djeluje agresivno (Keresteš, 2002). Nadalje, djevojčice se od najranije dobi uči da se igraju igračkama koje naglašavaju brigu i suradnju (usput im često i razvijajući empatiju), dok je igra dječaka puno aktivnija i natjecateljski nastrojena (Berk, 2008). Već spomenuta empatija, također, igra važnu ulogu u vršnjačkom nasilju. Naime, istraživanja ukazuju na nisku negativnu povezanost između razine nasilnosti i razine empatije, kod oba spola (Velki i Kuterovac Jagodić, 2014). Istraživanja, isto tako, pokazuju i kako djevojčice izvještavaju o višoj razini empatije (Velki i Kuterovac Jagodić, 2014). Time se djelomično može objasniti i naš nalaz.

Što se tiče varijabli vezanih uz izloženost nasilnim sadržajima, čitanje knjiga i/ili priča nasilnog sadržaja nije se pokazalo statistički značajno povezanim niti s doživljenim niti s počinjenim nasiljem. Moguće je da djeca u današnje vrijeme puno manje čitaju općenito, pa onda tako i nasilne sadržaje (što je uočljivo iz naših deskriptivnih podataka za ovu varijablu). Ono što današnja djeca mnogo rade jest korištenje interneta (Buljan Flander, 2010). Na internetu mogu vrlo lako doći do nasilnih filmova, video uradaka i video igrice, a u našem se istraživanju pokazalo da čestina izloženosti njima značajno korelira i s doživljenim i počinjenim nasiljem. Najnižom korelacijom pokazala se ona između doživljenog nasilja i igranja nasilnih video igara.

Valja napomenuti kako doživljeno i počinjeno nasilje statistički značajno koreliraju, navodeći na zaključak kako je na ovom uzorku prisutna pojava provokativnih žrtava, odnosno da djeca koja doživljavaju nasilje često i iskazuju nasilje; no, budući da se u ovom istraživanju ne radi o eksperimentu te nisu primijenjeni postupci putem kojih

bismo mogli uzročno-posljedično zaključivati, ne može se reći dovodi li doživljavanje nasilja do pojačanog iskazivanja nasilja ili pak, nasilno ponašanje djeteta čini dijete rizičnim za doživljavanje nasilja.

Također, zanimljivo je uočiti kako varijable koje su, prema istraživanjima, povezane s činjenjem nasilja ovdje nisu statistički značajno povezane s istim. Konkretno, jednoroditeljske obitelji pokazale su se kao rizičan čimbenik za nasilno ponašanje (Velki i Kuterovac Jagodić, 2014), kao i niski socioekonomski status (Nedimović i Biro, 2011; Ajduković i Rajhvajn Bulat, 2012) te slabiji školski uspjeh (Orpinas i Horne, 2006). Ovo istraživanje nije repliciralo te nalaze. Naime, u našem istraživanju većina djece živi s oba roditelja te procjenjuje svoj socioekonomski status istim u odnosu na većinu druge djece iz razreda. Moguće je da se zbog niskog varijabiliteta u navedenim varijablama nije pokazala njihova povezanost s doživljenim i počinjenim nasiljem. Školski uspjeh, isto tako, nije statistički značajno povezan s činjenjem nasilja. Budući da smo školski uspjeh operacionalizirali putem prosjeka ocjena na kraju prošle školske godine, moguće da je takva operacionalizacija djelovala na naše rezultate. Tome u prilog govori i nalaz da, koristeći prosjek ocjena kao mjeru školskog uspjeha, Težak (2013) ne nalazi statistički značajnu povezanost nasilja u romantičnim vezama i školskog uspjeha, suprotno očekivanju, odnosno postavljenoj hipotezi. U istraživačkim radovima koriste se različite mjere kako bi se operacionalizirala varijabla školskog uspjeha, poput procjene od strane profesora (učenikovom profesoru postavi se pitanje koliko je učenik sveukupno uspješan u školi te profesor odgovori na skali od 1 do 5, pri čemu mu je objašnjen svaki stupanj skale) (Beran i Lupart, 2009), procjene od strane roditelja (Beran i Lupart, 2009), rezultati nacionalnih testova (Woods i Wolke, 2004), rezultati učenika na PISA testovima iz matematike i čitanja (Konishi, Hymel, Zumbo i Li, 2010). Valjalo bi drugačijom operacionalizacijom ponovo provjeriti postojanje povezanosti između činjenja vršnjačkog nasilja i školskog uspjeha. Također, iako je uvriježeno mišljenje kako je niski školski uspjeh povezan s činjenjem nasilja, postoje istraživanja koja upućuju na drugačije zaključke. Baldry i Farrington (1998) nisu našli statistički značajnu povezanost navedenih varijabli, dok su Woods i Wolke (2004) izvijestili kako visok školski uspjeh u dobi između 8 i 9 godina predviđa činjenje nasilja indirektnog tipa, poput isključivanja ostalih učenika iz grupe, u dobi od 10 i 11 godina.

Drugi problem ovog istraživanja odnosio se na mogućnost predviđanja doživljavanja nasilja, pri čemu su kao prediktori uvrštene varijable spola, razreda, obiteljske strukture, uspjeha na kraju prošle školske godine, procjene financijskog stanja obitelji te varijable izloženosti nasilnim sadržajima (putem knjiga i/ili priča, serija i/ili filmova, video uradaka te video igrice). Podatci su obrađeni putem regresijske analize, koja je pokazala kako nijedna od demografskih varijabli nema samostalan doprinos objašnjenju varijance kriterija, što je u skladu s bivarijatnim korelacijama. To može začuditi jer prijašnja istraživanja pokazuju kako mlađa djeca doživljavaju više nasilja te da dječaci izvještavaju o češćoj izloženosti nasilju u odnosu na djevojke (Brajša-Žganec, Kotrla Topić, Raboteg-Šarić, 2009). No, činjenica je kako su u ovom istraživanju sudjelovali učenici 7. i 8. razreda osnovne škole te 1. i 2. razreda srednje škole, dok su u ostalim istraživanjima često učenici od 5. do 8. razreda osnovne škole ili cijela osnovna škola. Takva istraživanja pokazuju kako najviše nasilja pokazuju učenici završnih razreda osnovne škole (Buljan Flander, Ćorić Špoljar i Durman Marijanović, 2007), dok je u Olweusovom (1998) istraživanju nađeno da se 50% osnovnoškolske djece koja su bila izložena vršnjačkom nasilju izjašnjava kako su to doživjela od djece koja su starija od njih. Moguće jest da se porast agresivnosti, koji se najviše uočava u završnim razredima osnovne i početnim razredima srednje škole (Olweus, 1998), ne očituje i u porastu doživljavanja nasilja jer je ono usmjereno prema mlađoj djeci. Takvu tvrdnju valjalo bi provjeriti budućim istraživanjima, primjerice longitudinalnim praćenjem doživljavanja i činjenja vršnjačkog nasilja kod učenika tijekom osnovne škole.

Od varijabli vezanih uz izloženost nasilnim sadržajima samostalan doprinos objašnjenju varijance u kriteriju ima varijabla izloženosti filmovima i/ili serijama nasilnog sadržaja. Čini se kako djeca koja gledaju više serija i filmova nasilnog sadržaja doživljavaju više nasilja.

Sveukupno, varijable uključene u regresijsku analizu objašnjavaju razmjerno malen postotak varijance u kriteriju. Moguće da je doživljavanje nasilja više povezano s drugim varijablama, poput prijašnjeg doživljavanja nasilja i osjećaja prihvaćenosti u školi (Wynne i Joo, 2011), veličine škole i obiteljskog nasilja (Bowes i sur., 2009), roditeljskog stila (Klarin, 2002), razine samopoštovanja i razvijenosti socijalnih vještina (Brajša-Žganec, Kotrla Topić i Raboteg-Šarić, 2009) te visoke roditeljske kontrole

(Ladd i Ladd, 1998). Isto tako, moguće je da boravak pomoćnika u nastavi utječe na doživljavanje i činjenje vršnjačkog nasilja te da bismo jasnije i jednoznačnije rezultate dobili da smo uz razrede u kojima postoji pomoćnik u nastavi, u istraživanje uključili i razrede u kojima nema pomoćnika u nastavi.

Mogućnost predviđanja činjenja nasilja

Isti prediktori korišteni su kako bi se provjerilo može li se na temelju njih predvidjeti činjenje nasilja. Regresijskom analizom prediktorske varijable objasnile su ukupno 29% varijance u kriteriju. Samostalni doprinos pokazale su varijable izloženosti video uradcima nasilnog sadržaja te izloženosti video igricama nasilnog sadržaja. To ne treba čuditi s obzirom na to da djeca sve više vremena provode koristeći mobitele i računala te da je sve veća prisutnost nasilnih sadržaja u medijima općenito. Kroz medije djeca, također, uče, odnosno izlaganje nasilju u medijima može utjecati na stavove djece, čineći ih tolerantnijima za nasilje te podučavajući ih nasilničkom ponašanju (Mandarić, 2012). Istraživanja su pokazala kako su stavovi i uvjerenja o nasilju prediktori vršnjačkog nasilja. Naime, počinitelji nasilja očekuju uspjeh kada se koriste agresijom u rješavanju problema te ne očekuju negativne posljedice zbog nasilnog ponašanja (Perry, Williard i Perry, 1990).

Ono što jest neočekivano je nalaz da izloženost filmovima i serijama nasilnog sadržaja nema statistički značajan samostalni doprinos u objašnjavanju činjenja nasilja, dok istovremeno ima statistički značajan doprinos u doživljavanju nasilja. To nije u skladu s prijašnjim nalazima (Zimmerman, Glew, Christakis, Katon, 2005), koji pokazuju da je izloženost nasilju putem televizije (što možemo usporediti s gledanjem filmova i/ili serija nasilnog sadržaja) rizičan čimbenik za razvoj vršnjačkog nasilja. Naš rezultat teško je objasniti, no moguće objašnjenje moglo bi biti da djeca koja gledaju nasilne sadržaje kroz filmove i serije ne moraju previše truda uložiti u to, s obzirom na to da su, primjerice na televiziji, filmovi i serije takve teme poprilično česte, dok za video uratke i video igrice istog sadržaja ipak treba nešto više truda kako bi ih pronašli na internetu. Osim toga, u potonjem slučaju vjerojatno je da dijete ciljano ide tražiti video igrice i uratke nasilne tematike jer ga to zanima i pobuđuje, te je, u tom slučaju, veća vjerojatnost da će razviti pozitivne stavove prema agresiji. Također, moguće da

izloženost nasilnim filmovima i serijama djecu uči da je uobičajeno da im se to događa, pa duže toleriraju takva ponašanja i dulje puštaju da budu izloženi tome.

Ograničenja, praktične implikacije i sugestije za buduća istraživanja

Prije svega, ovo istraživanje jest korelacijsko istraživanje, što, drugim riječima, znači kako ne možemo zaključivati o uzročno-posljedičnim vezama između varijabli. Također, od učenika se tražila samoprocjena, koja većim dijelom odražava ponašanje pojedinca, ali isto tako nije lišena socijalno poželjnog odgovaranja, kao ni činjenice da nikada ne znamo koliko dobro osoba samu sebe poznaje. Nadalje, ograničenje predstavlja i sam uzorak. Naime, razredi su birani prema kriteriju je li u njima učenik s pomoćnikom u nastavi i jednom od triju dijagnoza: poremećajem iz autističnog spektra, poremećajem aktivnosti i pažnje i poremećajem u ponašanju i osjećanju. Bilo bi dobro provesti istraživanje u kojem bi se obuhvatili i razredi bez pomoćnika u nastavi pa da možemo provjeriti (ne)postojanje razlike u vršnjačkom nasilju uspoređujući razrede s pomoćnikom u nastavi i ekvivalentne razrede u kojima nema pomoćnika u nastavi. Isto tako, uzorak djece s teškoćama u razvoju vrlo je malen te je potrebno provesti takvo istraživanje u više županija kako bi se dobila jasnija slika vršnjačkog nasilja i razlike u doživljavanju i činjenju istog.

Nadalje, u ovom istraživanju vršnjačko nasilje nije podijeljeno ni na kakve oblike, već je gledano općenito. Bilo bi zanimljivo vidjeti razlikuju li se djeca s i bez pomoćnika u nastavi s obzirom na različite oblike vršnjačkog nasilja: primjerice, ukoliko pomoćnik u nastavi služi kao svojevrstan „štit“ učeniku kojem je pomoćnik, vrijedi li to u istoj mjeri za fizičko i za verbalno nasilje. Također, moguće je da, iako se nije pokazala razlika na globalnoj mjeri vršnjačkog nasilja, ona postoji u relacijskom nasilju, ako se neki učenici ne žele družiti s djetetom koje ima pomoćnika u nastavi. Takve razlike mogle bi se provjeriti putem upitnika koji razlikuju različite oblike nasilja.

Usprkos ograničenjima, rezultati ovog rada imaju određene praktične implikacije. Potvrđeni su nalazi da su dječaci skloniji činjenju nasilja, što upućuje na to da u preventivskim programima veći naglasak treba biti na dječacima putem smanjivanja tolerancije na nasilje, radionica adekvatnog nošenja sa stresom i pronalaska

rješenja te, dakako, upoznavanjem s posljedicama koje nasilno ponašanje ima. Također, utvrđeno je kako je izloženost nasilnim sadržajima prediktivna za činjenje, ali i doživljavanje nasilja. Bilo bi dobro ograničiti djeci vrijeme koje provode igrajući nasilne video igrice te gledajući nasilne video uratke, filmove i serije. Ukoliko znamo da su navedeni faktori povezani s činjenjem i doživljavanjem nasilja, možemo uočiti i potrebu smanjenja vremena koja djeca provode izložena tom sadržaju, kao i dodatnog razgovora s djecom o nasilnom ponašanju koje mogu vidjeti putem medija. Objašnjavajući djeci kako takvo ponašanje u stvarnom životu nije prihvatljivo, ostavlja posljedice na žrtvu, ali i počinitelja, može se djelovati na stavove djeteta prema agresivnom ponašanju.

Iako je utvrđeno kako ne postoji razlika u doživljavanju i činjenju nasilja kod djece s i bez pomoćnika u nastavi, na temelju naših rezultata ne možemo znati je li to zato što su djeca u čijem je razredu učenik s pomoćnikom u nastavi senzibilizirana na potrebe tog učenika i njegove posebnosti (koje ih mogu iritirati i provocirati) ili pomoćnik služi kao svojevrstan „štit“ učeniku, pa druga djeca ne mogu biti nasilna prema njemu. Važno je da je ovo istraživanje otvorilo novo područje interesa te da će, nadamo se, potaknuti istraživače da se aktivnije bave djecom s teškoćama u razvoju i vršnjačkim nasiljem te učinkom pomoćnika u nastavi na isto.

U budućim istraživanjima bilo bi zanimljivo provjeriti razlikuje li se utjecaj izloženosti nasilnim sadržajima s obzirom na oblik nasilnog ponašanja (primjerice, možda jači utjecaj ima na fizičko nasilje, dok nešto slabiji na relacijsko), isto kao i dobiti mjeru procjena od strane drugih (npr. od razrednika). Također, uvođenjem pomoćnika u nastavu otvoreno je jedno sasvim novo područje istraživanja, pa bi bilo interesantno detaljnije proučiti utjecaj pomoćnika u nastavi na doživljavanje i činjenje vršnjačkog nasilja, na stvaranje i održavanje prijateljstva između učenika s teškoćama u razvoju koja imaju pomoćnika u nastavi i ostale djece u razredu ili primjerice, na osjećaj straha od škole ili ispitnih situacija u školi.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja bio je provjeriti postoji li razlika u doživljavanju i činjenju vršnjačkog nasilja kod djece s i bez pomoćnika u nastavi te istražiti ključne faktore koji predviđaju doživljavanje i činjenje vršnjačkog nasilja.

Razlika u doživljavanju i činjenju nasilja kod djece s i bez pomoćnika u nastavi nije nađena. Takav nalaz može upućivati na razumijevanje teškoća i posebnosti djeteta s teškoćama u razvoju od strane njegovih kolega iz razreda, kao i na, već spomenuto, djelovanje pomoćnika u nastavi na vršnjačko nasilje.

Također, pokazalo se kako je gledanje filmova i/ili serija nasilnog sadržaja povezano s doživljavanjem nasilja, dok je gledanje video uradaka nasilnog sadržaja i igranje video igrica nasilnog sadržaja povezano sa činjenjem nasilja.

Zaključno, problem vršnjačkog nasilja i dalje postoji te se na smanjenju istog aktivno treba raditi. Doživljavanje i činjenje vršnjačkog nasilja kod djece s teškoćama u razvoju još uvijek je nedovoljno istraženo područje. Budući da se u istraživanjima redovito pokazuje povezanost izloženosti nasilnim sadržajima i vršnjačkog nasilja, odnosno agresivnosti kod djece, taj nalaz je bitan roditeljima za odgoj djece, kao i stručnjacima koji rade s djecom.

LITERATURA

- Ajduković, M. i Rajhvajn Bulat, L. (2012). Doživljaj financijskog statusa obitelji i psihosocijalno funkcioniranje srednjoškolaca. *Revija za socijalnu politiku*, 19(3), 233- 254.
- Beran, T. N. i Lupart, J. (2009). The relationship between school achievement and peer harassment in Canadian adolescents: The importance of mediating factors. *School Psychology International*, 30(1), 75-91.
- Berk, L. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Björkqvist, K., Ekman, K., i Lagerspetz, K. (1982). Bullies and victims: Their ego picture, ideal ego picture and normative ego picture. *Scandinavian Journal of Psychology*, 23, 307-313.
- Bond, L., Carlin, J. B., Thomas, L., Rubin, K., i Patton, G. (2001). Does bullying cause emotional problems? A prospective study of young teenagers. *Bmj:British Medical Journal*, 323, 480-484.
- Boney-McCoy, S., i Finkelhor, D. (1995). Psychosocial sequelae of violent victimization in a national youth sample. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 63(5), 726.
- Bowes, L., Arseneault, L., Maughan, B., Taylor, A., Caspi, A. i Moffitt, T. E. (2009). School, neighborhood, and family factors are associated with children's bullying involvement: A nationally representative longitudinal study. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 48(5), 545-553.
- Brajša-Žganec, A., Kotrla Topić, M. i Raboteg-Šarić, Z. (2009). Povezanost individualnih karakteristika učenika sa strahom od škole i izloženosti nasilju od strane vršnjaka u školskom okruženju. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 18 (4-5), 717-738.
- Buljan Flander, G. (2010). Internet i djeca- trebamo li brinuti?: Kolesarić, V.(ur.). *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom* (str. 13-23). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- Buljan Flander, G., Durman Marijanović, Z. i Ćorić Špoljar, R. (2007). Pojava nasilja među djecom s obzirom na spol, dob i prihvaćenost/odbačenost u školi. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 16 (1), 157- 174.
- Bushman, B. J., i Huesmann, L. R. (2006). Short-term and long-term effects of violent media on aggression in children and adults. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 160, 348-352.

- Camodeca, M., i Goossens, F. A. (2005). Aggression, social cognitions, anger and sadness in bullies and victims. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 46(2), 186-197.
- Davison, G.C. i Neale J.M. (2002). *Psihologija abnormalnog doživljavanja i ponašanja*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Elez, K. (2003). *Nasilništvo i samopoimanje u djece osnovnoškolske dobi*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Eron, L. D. (1982). Parent-child interaction, television violence, and aggression of children. *American Psychologist*, 37(2), 197-211.
- Espelage, D.L. i Swearer S.M. (2003). Research on school bullying and victimization: What have we learned and where do we go from here? *School Psychology Review*, 12(3), 365-383.
- Eterović, D. i Kardum, G. (2010). *Biostatistika za studente medicine*. Medicinski fakultet Split: Katedra za znanstvenu metodologiju.
- Farrington, D. P. i Baldry, A. C. (2010). Individual risk factors for school bullying. *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*, 2(1), 4-16.
- Fekkes, M., Pijpers, F. I., & Verloove-Vanhorick, S. P. (2004). Bullying behavior and associations with psychosomatic complaints and depression in victims. *The Journal of Pediatrics*, 144, 17-22.
- Fitzpatrick, K. M. (1999). Violent victimization among America's school children. *Journal of Interpersonal Violence*, 14(10), 1055-1069.
- Josephson, W. L. (1987). Television violence and children's aggression: Testing the priming, social script, and disinhibition predictions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(5), 882- 890.
- Keresteš, G. (2002). *Dječje agresivno i prosocijalno ponašanje u kontekstu rata*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Klarin, M. (2002). Dimenzije obiteljskih odnosa kao prediktori vršnjačkim odnosima djece školske dobi. *Društvena istraživanja*, 11(4-5), 805-825.
- Knezović, D. i Buško, V. (2007). Percipirano roditeljsko ponašanje i različiti aspekti agresivnoga ponašanja djece osnovnoškolske dobi. *Odgojne znanosti*, 9(1), 91-106.
- Kodžopeljić, J., Smederevac, S., i Čolović, P. (2010). Razlike u učestalosti i oblicima nasilnog ponašanja između učenika osnovnih i srednjih škola. *Primenjena psihologija*, 3(4), 289-305.

- Konishi, C., Hymel, S., Zumbo, B. D., i Li, Z. (2010). Do school bullying and student-teacher relationships matter for academic achievement? A multilevel analysis. *Canadian Journal of School Psychology*, 25(1), 19-39.
- Kovčo Vukadin, I., Ljubin Golub, T. i Damjanović, N. (2010). Nasilna viktimizacija djece u Hrvatskoj- stanje i trendovi. U: Kolesarić, V.(ur.). *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom* (str. 249-267). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- Kristensen, S. M., i Smith, P. K. (2003). The use of coping strategies by Danish children classed as bullies, victims, bully/victims, and not involved, in response to different (hypothetical) types of bullying. *Scandinavian Journal of Psychology*, 44, 479-488.
- Ladd, G.W. i Ladd, K.B. (1998). Parenting behaviors and parent-child relationships: Correlates of peer victimization in kindergarten? *Developmental Psychology*, 34(6), 1450-1458.
- Mandarić, V. (2012). Novi mediji i rizično ponašanje djece i mladih. *Bogoslovska smotra*, 82, 131-149.
- Narodne novine (2015). *Pravilnik o osnovnoškolskom i srednjoškolskom odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama u razvoju* (NN 24/2015). Preuzeto s: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_03_24_510.html
- Nedimović, T. i Biro, M. (2011). Faktori rizika za pojavu vršnjačkog nasilja u osnovnim školama. *Primenjena psihologija*, 4(3), 229- 244.
- Olweus, D. (1998). *Nasilje među djecom u školi: Što znamo, što možemo učiniti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Orpinas, P., i Horne, A. M. (2006). *Bullying prevention: Creating a positive school climate and developing social competence*. Washington: American Psychological Association.
- Ostrowsky, M. K. (2010). Are violent people more likely to have low self-esteem or high self-esteem? *Aggression and Violent Behavior*, 15, 69-75.
- Perry, D.G., Williard, J.C. i Perry L.C. (1990). Peer's perceptions of the consequences that victimized children provide aggressors. *Child Development*, 61, 1310-1325.
- Petz, B. (1997). *Osnovne statističke metode za nematematičare*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Poliklinka za zaštitu djece Grada Zagreba (2003). *Nasilje među djecom*. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa.

- Pongrac Vincelj, L. (2010). Pomoćnik u nastavi kod učenika s ADHD poremećajem kao oblik prevencije nasilja. U: Kolesarić, V.(ur.). *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom* (str. 369-379). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- Profaca, B., Puhovski S., i Luca Mrđen, J. (2006). Neke karakteristike pasivnih i provokativnih žrtava nasilja među djecom u školi. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 15(3), 575-590.
- Prvčić, I. I Rister, M. (2009). *Deficit pažnje/ hiperaktivni poremećaj ADHD*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Rigby, K. (2006). *Zlostavljanje u školama i što možemo učiniti?* Zagreb: Mosta.
- Roland, E. (2002). Aggression, depression, and bullying others. *Aggressive Behavior*, 28, 198-206.
- Sekulić-Majurec, A. (1997). Integracija kao pretpostavka uspješnije socijalizacije djece i mladeži s teškoćama u razvoju: Očekivanja, postignuća, perspektive. *Društvena istraživanja*, 6 (4-5), 537-550.
- Silvern, S. B., i Williamson, P. A. (1987). The effects of video game play on young children's aggression, fantasy, and prosocial behavior. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 8, 453-462.
- Slee, P. T. (1995). Peer victimization and its relationship to depression among Australian primary school students. *Personality and Individual Differences*, 18(1), 57-62.
- Sušac, N., Ajduković, M., i Rimac, I. (2016). Učestalost vršnjačkog nasilja s obzirom na obilježja adolescenata i doživljeno nasilje u obitelji. *Psihologijske teme*, 25(2), 197-221.
- Sušanj, I. (2014). *Odnos nasilnog ponašanja, samopoštovanja, školskog uspjeha i empatije kod osnovnoškolske djece*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Swearer, S. M., Song, S. Y., Cary, P. T., Eagle, J. W. i Mickelson, W. T. (2001). Psychosocial correlates in bullying and victimization: The relationship between depression, anxiety, and bully/victim status. *Journal of Emotional Abuse*, 2(2-3), 95-121.
- Šimić, N. (2004). *Doprinos istraživanju pojavnosti nasilja među djecom u školi*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

- Špelić, A. i Zuliani, Đ. (2011). Uloga empatije u socijalizaciji djece s teškoćama u razrednim sredinama. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(2), 96-108.
- Težak, K. (2013). *Predviđanje viktimizacije i počinjenja nasilja u adolescentskim vezama*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Velki, T. i Kuterovac Jagodić, G. (2014). Individualni i kontekstualni činitelji dječjega nasilničkoga ponašanja prema vršnjacima. *Ljetopis socijalnog rada*, 21(1), 33-64.
- Velki, T. (2010). Pojavnost nasilja među srednjoškolcima. U: Kolesarić, V.(ur.). *Zbornik radova sa skupa Nasilje nad djecom i među djecom* (str. 267-283). Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- Zimmerman, F.J., Glew, G.M., Christakis, D.A. i Katon, W. (2005). Early cognitive stimulation, emotional support, and television watching as predictors of subsequent bullying among grade-school children. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 159(4), 384-388.
- Žić, A. i Igrić, Lj. (2001). Self-assessment of relations with peers in children with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 45(3), 202-211.
- Žić Ralić, A., i Ljubas, M. (2013). Prihvaćenost i prijateljstvo djece i mladih s teskoćama u razvoju. *Društvena Istraživanja*, 22(3), 435.
- Žić Ralić, A., i Šifner, E. (2014). Obilježja vršnjačke interakcije i iskustvo vršnjačkog nasilja kod djece i mladih s ADHD-om. *Ljetopis socijalnog rada*, 21(3), 453-484.
- Witovsky, M. (2012). *Empatija i lokus kontrole kao antecedenti nasilja među osnovnoškolcima*. Neobjavljeni diplomski rad. Osijek: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Osijeku.
- Woods, S. i Wolke, D. (2004). Direct and relational bullying among primary school children and academic achievement. *Journal of School Psychology*, 42(2), 135-155.
- Wynne, S. L., & Joo, H. J. (2011). Predictors of school victimization: individual, familial, and school factors. *Crime and Delinquency*, 57(3), 458-488.
- Yang, S. J., Stewart, R., Kim, J. M., Kim, S. W., Shin, I. S., Dewey, M. E., Maskey, S. i Yoon, J. S. (2013). Differences in predictors of traditional and cyber-bullying: a 2-year longitudinal study in Korean school children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 22, 309-318.